
Registration No. V-36244/2008-09

ISSN :- 2350-0611

Research Highlights

A Multidisciplinary Quarterly International Referred Research Journal

Editor

Dr. Kamlesh Kumar Singh

Assistant Professor

Gaya Prasad Sinarak Govt. P.G. College
Azamgarh

Volume - IV

No. - 3

(July - Sept, 2017)

Published by

**Future Fact Society
Varanasi (U.P.) India**

CONTENTS

'Research Highlights'

☞	इमैनुअल काण्ट एवं जेरेमी बेन्थम के दण्ड संबंधी विचारों का अपराधशास्त्रीय अध्ययन <i>डॉ० सौम्या यादव</i>	01-09
☞	प्राचीन भारत में पंचायतन पूजा <i>अखिलेश कुमार</i>	05-11
☞	रामकथा परम्परा और रामचरितमानस <i>अंशुमान सिंह</i>	19-22
☞	मानव संसाधन विकास : एक पर्यावरणीय परिदृश्य <i>डॉ० संजय कुमार राम</i>	23-25
☞	व्याकरणशास्त्रे स्फोटतत्वविमर्शः <i>तरुण कुमार</i>	26-31
☞	विविधमतालोचनपुरस्सरवाक्यस्वरूपविमर्शः <i>विक्रम अधिकारी</i>	32-35
☞	श्रीनागेशभट्टदिशा शक्तिस्वरूपसमीक्षणम् <i>अरविन्द कुमार पाण्डेय</i>	36-44
☞	बहुसांस्कृतिक एवं धार्मिक सौहार्द की पवित्र नगरी बनारस <i>सुनील कुमार सोनकर</i>	45-48
☞	पर्यावरण संरक्षण में वैगा जनजातीय का इतिहास <i>पूनम मिश्रा</i>	49-50
☞	वर्तमान परिदृश्य में ई-शिक्षा क्रान्ति की बढ़ती भूमिका <i>धमेन्द्र कुमार सोनकर</i>	51-54
☞	वर्तमान शैक्षिक समस्याओं के समाधान में वैदिक कालीन शैक्षिक परम्पराओं की प्रासंगिकता <i>दीपक कुमार</i>	55-60
☞	काशी निवास सम्बन्धी कवि सुब्रह्मण्य भारती का एक परिचय <i>जयन्ती कृष्णन्</i>	61-65
☞	तुलसीराम की आत्मकथा में सामाजिक जीवन का यथार्थ <i>पूजा सिंह</i>	66-70
☞	भारत विभाजन की त्रासदी और झूठासच <i>संध्या यादव</i>	71-75
☞	सोशल मीडिया में महिलाओं की बढ़ती जागरूकता <i>अजीत कुमार</i>	76-79
☞	आत्मज्ञान का हेतु विशुद्धचित्त योगवसिष्ठ के सन्दर्भ में <i>डॉ० दीपिका राय</i>	80-84
☞	प्रशासन-प्रबन्धन में नारी (गुप्तोत्तर-हर्षकाल) <i>डॉ० सुनयना सिंह</i>	85-90

⊙	'अन्या से अनन्या' प्रेम खोजती स्त्री की आत्मकथा अजय कुमार	91-94
⊙	भारतीय संस्कृति : परम्परागत मूल्यों एवं आधुनिक मूल्यों का समन्वय अमक जी मित्तल	95-97
⊙	रामदरश मिश्र के उपन्यास 'पानी के प्राचीर' में नारी चेतना लवकेश कुमार	98-104
⊙	मनु द्वारा वर्णित भारतीय संस्कृति का संक्षिप्त अवलोकन माधुरी यादव	105-108
⊙	भूमण्डलीकरण के मुहाने पर काशी का अस्ती श्रीकान्त यादव	109-116
⊙	चौद का मुँह टेढ़ा है में मानवीय आस्था की तलाश डॉ. जगमोहन सिंह	117-120
⊙	शरीर के जोड़ व खेलों में शारीरिक हलचलों की भूमिका अच्छे लाल यादव डॉ० महानन्द यादव	121-124
⊙	भारतीय प्रशासनिक व्यवस्था में राज्यपाल की स्थिति विजय कुमार	125-127
⊙	सातवाहन युगीन कला में प्रतिबिंबित नारी स्वरूप का विश्लेषणात्मक अध्ययन ओम प्रभा	128-134
⊙	त्रिशूल-मानवीय सद्भाव के क्षरण की त्रासदी और साम्प्रदायिकता आनन्द कुमार सिंह	135-138
⊙	सैन्धवकाल में कृषि एवं कृषि उपकरण कमल कृष्ण राय	139-140
⊙	मध्य गंगा घाटी में प्रारम्भिक लौह युगीन और आरम्भिक ऐतिहासिक युगीन कला डॉ. सुबास चन्द पाल	141-144
⊙	प्राचीन भारत में राज्य के उत्पत्ति का सिद्धान्त रक्षा सिंह	145-147
⊙	संगीत घरानों का वर्तमान परिदृश्य श्रेया श्रीवास्तव	148-150
⊙	नव्य व्याकरणस्य वैशिष्ट्यम् डॉ. अरविन्द कुमार शुक्ल	151-153
⊙	भुवनेश्वर की साहित्य दृष्टि डॉ. सत्यवीर	154-158
⊙	हिन्दु-मुस्लिम एकता के प्रतीक कबीर डॉ. विनीता कुमारी	159-162
⊙	वेदार्थनिश्चये व्याकरणस्य उपादेयता डॉ० आचार्यबृहस्पतिमिश्रः	163-168

वेदार्थनिश्चये व्याकरणस्य उपादेयता

डॉ० आचार्यबृहस्पतिमिश्रः*

निखिलज्ञाननिधयो वेदाः। वेदाः ज्ञानराशयः।¹ वेदशब्दस्य प्रमुखार्थः ज्ञानम् एव। एते सकलधर्ममूलाः, कर्त्तव्याकर्त्तव्यबोधकाः, धर्मोपदेशकाः, सरससुबोधाः च। वेदाः मन्त्रराशिभूताः चतसृषु संहितासु सन्निविष्टाः। वेदानां मन्त्रराशित्वेन स्वरूपं द्विविधम्— शब्दमयम्, अर्थमयं च। शब्दमये स्वरूपे प्रमुखतः उच्चारणज्ञानार्थं शिक्षाशास्त्रस्य, छन्दोज्ञानार्थं छन्दःशास्त्रस्य च एतयोः द्वयोः वेदाङ्गयोः अनिवार्यता। अर्थमये स्वरूपे व्याकरणशास्त्रस्य निरुक्तशास्त्रस्य च एतयोः द्वयोः वेदाङ्गयोः आवश्यकता। यज्ञादिषु कर्मप्रसारदृष्ट्या कल्पशास्त्रस्य ज्योतिषशास्त्रस्य च एतयोः द्वयोः वेदाङ्गयोः उपादेयता। वेदाः ज्ञानस्वरूपाः मन्त्रराशिभूताः मन्त्रार्थज्ञानं विना भारभूताः निरर्थकाश्च भवन्ति। यथोक्तं निरुक्ते—

स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम्।

योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा।²

अर्थात् यः वेदस्य शब्दराशिम् अधीत्य तस्य शब्दराशेः अर्थं न जानाति स जनः शब्दराशिरूपेण भारं वहन् भारवाही इव स्थाणुः अर्थात् जडः अस्ति। किन्तु यः अर्थमपि जानाति स ज्ञानेन अज्ञानान्धकारं दूरीकृत्य सम्पूर्णज्ञानलाभं सर्वविधमङ्गलं चातनोति। एवं बहुविधरूपेण शास्त्रज्ञैः वेदविदिभः अर्थज्ञानस्य महत्ता वर्णिता।³

अत्र धार्मिकविचारधाराः, दार्शनिकविचारधाराश्च समाहितास्सन्ति। वस्तुतोऽयं वेदः आसृष्टि भारतीयानां जीवनधाराम्रोतः निरन्तरम् इदानीं पर्यन्तं प्रवहदस्ति। ब्रह्मसदृशोऽयं वेदः भारतीयानामाध्यात्मिकजीवनस्य तथा च तस्य सांस्कृतिकविकासस्याध्ययनार्थं कोशग्रन्थो विद्यते। वेदानामध्ययनेन अर्थज्ञानरसास्वादनं विना जीवनं व्यर्थमस्ति। न केवलं वेदाः मानवकल्याणार्थं समाद्रिताः परञ्च मनुना इमे पितृदेवमनुष्याणां सनातनचक्षुरूपेणाभिहिताः।

पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम्।⁴

अतः कथयितुं शक्यते यत् अर्थसत्तात्मकस्य वेदस्योपादेयता न केवलं भारते, अपितु जगत्यपि श्रुतास्ति। सर्वत्र ज्ञान—विज्ञानाध्यात्मसन्दर्भं वेदानां प्रासङ्गिकता सार्वभौमिकी सार्वकालिकी चीस्ति। शब्दार्थमयोऽयं वेदः पद्य—गद्यगानकारणात् चतुर्षु वेदेषु ऋग्यजुःसामाथर्वनाम्ना ख्यातः। ब्राह्मणारण्यकोपनिषद्ग्रन्थान् सन्धाय षडङ्गो वेदः च धर्ममयः निष्कारणः अध्ययनवता अध्येयो ज्ञेयश्च, उक्तं यथा—

ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च।⁵

आद्याः ऋषयः साक्षात्कृतधर्माण आसन्। तदनन्तरं शनैः शनैः मन्त्रार्थज्ञानात्मक—उपदेशग्रहणे शैथिल्ये समागते वेदव्याख्याग्रन्थानां वेदाङ्गानां च रचना जाता।⁶ पुनश्च वेदानाम् अर्थसन्देहचिन्ताकुलैः शब्दराशिः एव वेदाः इति मत्वा अनर्थका हि मन्त्राः⁷ अर्थात् वेदानाम् अदृष्टफलपुण्यावाप्तिः अर्थं विनैव उच्चारणश्रवणमात्रेण इति सिद्धान्तितम्। तन्न सच्च।⁸

वेदार्थनिश्चये व्याकरणस्य प्रयोजनम् द्विप्रकारकम् प्रथमन्तु पदानां प्रकृतिप्रत्ययज्ञानादिद्वारा यौगिकप्रक्रियायाः ज्ञानम् कृत्वा अर्थनिर्धारणम् द्वितीयञ्च उदात्तादिस्वरेण शब्दस्वरूपनिश्चयपूर्वकम् अर्थनिर्धारणम्। वेदा ज्ञानस्वरूपाः मन्त्रराशिभूताः अतः मन्त्रार्थज्ञानम् एव वेदत्वम्। तच्च व्याकरणतः निस्सन्देहता⁹ प्राप्नोति। यथा उक्तं निरुक्ते यत् एतत् वेदज्ञानं व्याकरणरहिताय न उपयोगि।

ना वैयाकरणाय नानुपसन्नाय अनिदंविदे वा।

नित्यं ह्यविज्ञातुर्विज्ञाने असूया।।¹⁰

* प्राध्यापकः, श्रीशक्ति—संस्कृत—महाविद्यालयः, श्रीनयनादेवी जी, बिलासपुर, हि० प्र०

मृदुता, स्निग्धता, कण्ठविकारस्थोरता महता ।⁴⁴ उदात्तानुदात्तस्वरसमाहारो योऽच् स स्वरितसञ्ज्ञो भवति । सामर्थ्याच्चात्र लोकवेदयोः प्रसिद्धौ गुणावेव वर्णधर्मावुदात्तानुदात्तौ गृह्येते, नाद्यौ । तौ समाहित्येते यस्मिन्नधि तस्य स्वरितः इत्येषा सञ्ज्ञा विधीयते ।⁴⁵ निरुक्तकारो यास्कोऽपि तीव्रार्थतरमुदात्तम् । अनुदात्तमन्वादेशे । उदात्तं प्रथमोपदेशे । अल्पीयोऽर्थतरमनुदात्तम् ।⁴⁶ इत्यादिषु स्थलेषु उदात्तानुदात्तौ स्वरान् परिभाषयति ।

स्वरेण अर्थनिर्धारणं भवति ।

- महाभाष्ये प्रसिद्धमेव – स्थूलपृषती इत्यत्र स्थूला पृषतयः अथवा स्थूला चासौ पृषतीयुक्ता इति अर्थद्वयमपि सम्भवति । तत्र स्वरेण एव अर्थनिर्धारणम् भवति ।⁴⁷
- कर्त्ता इति पदस्य आख्यातप्रातिपदिकयौगिकतया द्विविधं आख्यातम् – कृधातो लुटि । प्रातिपदिकम् च । आख्यातम् अन्तोदात्तम्⁴⁸ । प्रातिपदिकम् च अन्तोदात्तम् आद्युदात्तं चापि । कृधातो कृदन्त-तृच्यत्यायान्तं⁴⁹ चित्वात् अन्तोदात्तं⁵⁰ कर्त्ता इति पदम् तथा च कृधातो कृदन्त-तृच्यत्यायान्तं⁵¹ नित्वात् आद्युदात्तं⁵² कर्त्ता इति पदम् । तत्र च कृदन्तेऽपि इच्च तृच्यत्यायान्तत्वात् अर्थद्वयं । तृच्यत्यायये केवलं प्रत्ययार्थरूपेण कर्त्तृत्वं तथा च लुनि प्रत्यये धातो अर्थे साधुकारित्वम् इति । अत्र यौगिकज्ञानानन्तरं मन्त्रे स्वरेण एव अर्थनिर्धारणम् – यदि प्रातिपदिकम् अन्तोदात्तं चेत् तृच्यत्यायार्थं सामान्यं कर्त्तृत्वं⁵³ यदि च आद्युदात्तं तृच्यत्यायार्थं धातो अर्थे साधुकारित्वम् ।⁵⁴
- भातृव्यशब्देऽपि द्विविधार्थः भातृपुत्रे, शत्रुवाचके च । अत्रापि महर्षिपाणिनि व्यत्ययनं प्रत्ययद्वारा⁵⁵ पृथक्-पृथक् स्वरनिर्देशनेन वेदमन्त्रे अर्थनिर्धारणोपायं सूत्रयति । व्यत्ययान्तं भातृव्यशब्दं स्वरितान्तं⁵⁶ भातृपुत्रार्थे तथा च व्यत्ययान्तं भातृव्यशब्दं स्वरात्⁵⁷ शत्रु-अर्थे भवति ।
- ऋग्वेदे वृत्रासुरसङ्ग्रामः⁵⁸ इतिहास इव दृश्यते किन्तु यौगिकप्रक्रियायां सूर्यमैघवर्णनम् इति निरुक्तकारः⁵⁹ निर्द्धान्तात्ता जनयति ।
- एवमेव –
- यः कृष्णगर्भां निरहन् ।⁶⁰ इन्द्रकृष्णस्य गर्भवती स्त्रियं हतवान् इति यौगिकप्रक्रियायां टिप्पणं अर्थं किन्तु यौगिकार्थेन कृष्णाविलिखिता रेखा विद्यादयो गर्भा यैः तैः इति महर्षिदयानन्दं विवृणोति ।⁶¹
- कस्ते मातरं विधवामश्चक्रत⁶² । इन्द्र स्वमातरं विधवाम् अकार्षीत् इत्यादयः आरौप्य अपारस्ता⁶³ भवन्ति ।
- विचित्रार्थेऽपि यौगिकतया एव विशिष्टार्थज्ञानम् भवति ।
- अश्वा भवथ वाजिनो गायो भवथ वाजिनी⁶⁴ – सरलार्थः विचित्र – अश्वा अश्वा भवन्तु शब्द अपि अश्वा भवन्तु । किन्तु यौगिकार्थे वाजीशब्दः बलवाची वेगवाची च तेन विशिष्टार्थं उत्पन्नं – अश्वा वेगवन्तः भवन्तु, गाय च बलयुक्ता भवन्तु ।⁶⁵
- वत्स गायो न धेनुव⁶⁶ – अत्र मन्त्रे गौ धेनु च शब्दौ समानार्थवाचिनौ दृश्येते यौगिकार्थे विशिष्टार्थः – वत्स्य दुग्ध पीयते सा धेनुः घेत् पाने⁶⁷ इति धात्वर्थत्वात् ।
- भानुना स सूर्येण⁶⁸ – अत्र मन्त्रे भानु सूर्यं च शब्दौ समानार्थवाचिनौ दृश्येते यौगिकार्थे विशिष्टार्थः – भानुशब्दार्थं प्रदीप्तं प्रभायुक्तं, भा दीप्ती⁶⁹ धात्वर्थत्वात् । पुनरपि यौगिकवादे सर्वथा स्वातन्त्र्यं न भवितुमर्हति । यस्य कस्यापि धातु-प्रत्ययद्वारा अर्थनिर्धारणं अर्थं न कर्तुं शक्यते ।